

УДК (UDC) 94 : 355.01(100:477)«1914/1918»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).732](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).732)

ILLUSION VERSUS REALITY: UKRAINIAN EXPERIENCE OF WORLD WAR I

Timofiy Gerasymov¹, Ivan Romanyuk²

¹ Vinnytsia National Technical University (Vinnytsia, Ukraine)
e-mail: gerasymov@vntu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

² Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi
(Vinnytsia, Ukraine)
e-mail: ivanvin811@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the public attitudes of the inhabitants of Right-bank Ukraine cities during World War I from the perspective of such abstract categories as 'illusion' and 'reality'.

The scientific novelty is in applying a multidisciplinary approach to the study of personal and collective perception of the wartime period of 1914-1917 by the Ukrainian rear area population through the prism of history, philosophy, and social psychology.

Conclusions. During 1914-1917, in the cities of Right-bank Ukraine, a fierce confrontation between the illusory and realistic perception of the events of World War I took place. In the conditions of extreme everyday life, illusions performed various functions, the essence of which reduced itself to attempts to find psychological comfort. The natural human tendency to believe in what one wants to believe, with which the military propaganda of the Russian Empire flirted with varying degrees of success, mitigated the objectively depressing impact of the fact of the outbreak of war on the minds of the population in the summer of 1914. However, typical at the time 'illusion of a quick solution', on which the pro-government sentiments were based, was replaced within a year by the 'illusion of occupation', causing an unprecedented panic among the urban population.

In the competition between the two controlled and chaotic constructors of illusion – propaganda and rumors – the latter won. The heavy burden of the war inevitably led to disillusionment with the power and the expediency of government policy, and, ultimately, to an ontological crisis in the form of social apathy and 'erosion of reality', which testified to its complete capitulation to illusion on the eve of the 1917 revolutionary events. Undermined by the war, critical thinking did not give the general public the ability to distinguish truth from lies. That could not but had a negative impact on society's ability to perceive reality adequately in the following historical era, when various kinds of social populists effectively used the so-called 'fictional reality' to spread their ideas.

Keywords: illusion, reality, public mood, World War I, society, Right-bank Ukraine, city

ІЛЮЗІЯ ПРОТИ РЕАЛЬНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Тимофій Герасимов¹, Іван Романюк²

¹ Вінницький національний технічний університет (Вінниця, Україна)
e-mail: gerasymov@vntu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

² Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)
e-mail: ivanvin811@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – проаналізувати суспільні настрої жителів міст Правобережної України у роки Першої світової війни з позиції таких абстрактних категорій як «ілюзія» та «реальність».

Наукова новизна полягає у застосуванні мультидисциплінарного підходу до вивчення особистого та колективного сприйняття українським тиловим населенням воєнної доби 1914-1917 рр. крізь призму історії, філософії та соціальної психології.

Висновки. Упродовж 1914-1917 рр. у містах Правобережної України відбувалося запекле протистояння між ілюзорним і реалістичним сприйняттям подій Першої світової війни. В умовах екстремальної повсякденності ілюзії виконували різноманітні функції, сутність яких зводилася до спроб пошуку психологічного комфорту. Природна людська схильність до віри в те, у що хочеться вірити, з чим з різним ступенем успіху заgravала військова пропаганда Російської імперії, влітку 1914 р. пом'якшила об'єктивно гнітючий вплив на свідомість факт початку війни. Втім, «ілюзію швидкої розв'язки», на якій базувалися характерні тоді проурядові настрої, вже за рік змінила «ілюзія окупації», спричинивши серед міського населення безпрецедентну за масштабами паніку.

У конкуренції між двома контрольованими та хаотичними конструкторами ілюзії – пропагандою та чутками – перемагав останній. Важкий тягар війни неминуче призвів до розчарування у владі та доцільності урядової політики, і, зрештою, – до онтологічної кризи у вигляді соціальної апатії та «ерозії реальності», що свідчило про її повну капітуляцію перед ілюзією у переддень революційних подій 1917 р. Підірване війною критичне мислення не давало широкому загалу можливості відрізнати правду від брехні. Це не могло не накласти негативного відбитку на здатності соціуму адекватно сприймати дійсність у наступну історичну епоху, коли різного роду соціал-популісти ефективно використовували для поширення своїх ідей так звану «вигадану реальність».

Ключові слова: ілюзія, реальність, суспільні настрої, Перша світова війна, суспільство, Правобережна Україна, місто

Вступ

Починаючи з 20 ст. сутність війни як історичного явища остаточно перестала зводитися лише до протистояння ворогуючих армій, проникаючи в раніше недосяжні сфери людського життя. Розширення спектру використання засобів для досягнення політичних цілей, що, насамперед, передбачало активне залучення інформаційно-маніпулятивного інструментарію з боку протидіючих сторін, значною мірою формулювало соціальну перцепцію воєнної доби, часто

наповнюючи її ірраціональним змістом. У колективному світосприйнятті населення це послаблювало і без того традиційно крихку під час війни межу між реальністю та ілюзією, які подеколи неможливо було повністю відрізнити одну від одної. Саме в період «Великої війни» на українських землях зазначена тенденція вперше набула масштабного, системного та симптоматичного характеру, маючи безпосередній стосунок до революційних потрясінь 1917 р.

У контексті нинішнього широкомасштабного російсько-українського протистояння населення України опинилося у великій небезпеці потрапляння в пастку власних ілюзій, що негативним чином може позначитися на життєво важливій консолідації нації в умовах війни. Отже, вивчення нашого минулого за подібних історичних обставин набуває особливої актуальності.

Мета статті полягає в аналізі суспільних настроїв жителів міст Правобережної України у роки Першої світової війни з позиції таких філософських категорій, як «ілюзія» та «реальність».

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Специфіка порушеної проблематики зумовлює поділ наукової літератури на історичну та філософську частини. Говорячи про історичну складову, зауважимо, що попри зростаючий упродовж останніх років інтерес вітчизняних істориків до різних аспектів історії Першої світової війни, на сьогоднішній день ми можемо назвати лише праці, які опосередковано стосуються нашої теми. Передусім варта уваги стаття Є. Джумиґи, присвячена зростанню ролі чуток у повсякденному житті одеситів у 1914-1917 рр. У ній, зокрема, на основі аналізу наукового доробку представників західної історіографії з'ясовано природу чуток як соціально-психологічного феномену та механізми їхнього поширення в суспільстві¹. Відповідно до представленої нами нижче концепції, чутки посідали ключове місце у протистоянні ілюзії з реальністю. Аналогічним чином можна розглядати праці Р. Куцика, який у низці публікацій дослідив механізми дії державної пропаганди на Правобережній Україні у роки Першої світової війни².

У новітній російській історіографії робиться чималий акцент на аналізі соціальних настроїв і поведінкових практик широких прошарків населення у роки Першої світової війни. В них підкреслюється їхній ірраціональний характер, зумовлений традиційно поширеним масовим викривленням реальності³. Про ілюзію, як форму сприйняття, неодноразово згадано в монографії В. Аксьонова. Це,

¹ Джумиґа Є.Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 98-101.

² Куцик Р. Візуалізація подій Першої світової війни в пресі: За матеріалами київських газет (1914-1917 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2022. Вип. 5. С. 88-110; Куцик Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914-1917 рр. *Київські історичні студії*. 2017. Вип. 1 (4). С. 82-87; Куцик Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914-1917 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 86-91.

³ Семенова Е.Ю. Патриотические и антипатриотические настроения горожан Поволжья в Первую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.). *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 5. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4905>; Сухова О.Л. Социальные настроения и массовое социальное поведение провинциального общества в годы первой мировой войны. *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. 2014. № 2. С. 105-127.

зокрема, стосується «ілюзорного» єднання народу та влади у 1914 р. та зміни в настроях населення у зв'язку з його крахом ілюзій щодо швидкого завершення війни⁴.

Подібним чином можна розглядати праці західних істориків, де попри добре помітну тенденцію до використання міждисциплінарних наукових методів, проблеми ілюзії та реальності доби 1914-1918 рр. висвітлені опосередковано. Знову ж таки, тут здебільшого варто говорити про дослідження настроїв суспільства у контексті «духу 1914 р.», наприклад, з ревізіоністських позицій⁵ чи крізь призму аналізу селянської ментальності⁶. Окремим історичним наративом є «ілюзія короткої війни»⁷, щоправда вона стосується винятково передвоєнного військово-стратегічного планування.

Натомість, ідентифікація та характеристика дійсності є однією з головних тем філософського мислення. Природа та межі реальності, дійсне розмежування між реальним і нереальним (явним, уявним, ірреальним, фальшивим, неіснуючим, безглуздим тощо) як фундаментальні питання онтології були постійними джерелами ідеологічних і філософських диспутів⁸. Так, наприклад, Аристотель розглядав два рівні Буття: дійсність і потенційність⁹, А. Шопенгауер стверджував про миттєвість наочного та тривалість абстрактного уявлення¹⁰. Теперішні філософи-постмодерністи акцентують увагу на децентралізованій онтології, в якій реальність не уніфікована або взагалі відсутня і тому немає можливості та потреби встановлення межі закінчення реальності та початку ілюзії, оскільки перехід між ними зазвичай нечіткий і непослідовний¹¹. Виходячи з цього, сучасний філософ Б. Якобі стверджує, що «наукові абстракції – це наближення до реальності, а не сама реальність». Таким чином, наукові теорії можуть запропонувати лише обмежені картини реальності, а не точні репрезентації дійсності¹².

«ВЕЛИКА ІЛЮЗІЯ»

Саме під такою назвою у 1911 р. вийшла в світ резонансна книга британського публіциста Р. Енджелла. Вона вважається ліберальним антивоєнним трактатом, широко пропагованим прихильниками тогочасного руху за мир¹³. Під «великою ілюзією» автор розумів помилкове бачення багатьма своїми сучасниками існуючої на початку 20 ст. конфігурації міжнародних відносин, яка характеризувалася

⁴ Аксенов В.Б. Слухи, образы, эмоции. Массовые настроения россиян в годы войны и революции (1914-1918). Москва: Новое литературное обозрение, 2020. 992 с.

⁵ Ringmar E. "The spirit of 1914": A redefinition and a defence. *War in History*. 2018. Vol. 25 (1). P. 26-47.

⁶ Tamas S., Zsolt S. The impact of the first world war on peasant society. *Ethnographia*. 2021. Vol. 132 (1). P. 92.

⁷ Herwig H. Germany and the "Short-War" Illusion: Toward a New Interpretation? *The Journal of Military History*. 2002. Vol. 66 (3). P. 681-693.

⁸ Ropolyi L. Virtuality and reality – toward a representation ontology. *Philosophies*. 2016. Vol. 1. P. 40-54. URL: <https://www.mdpi.com/2409-9287/1/1/40>

⁹ Аристотель. Метафізика (Філософія). Київ: Темпора, 2022. С. 204.

¹⁰ Schopenhauer A. The World as Will and Representation: Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. P. 49.

¹¹ Lazerowitz M. Philosophy and illusion. *Crítica: Revista Hispanoamericana de Filosofía*. 1967. Vol. 1. № 2. P. 55.

¹² Jacobi B.G. The human dilemma: life between illusion and reality. *Journal of Philosophy of Life*. 2013. Vol. 3, № 3. P. 204.

¹³ Navari C. The great illusion revisited: the international theory of Norman Angell. *Review of International Studies*. 1989. Vol. 15, Issue 4. P. 341.

загостренням протиріч між провідними державами, що створювало чималий ризик початку війни. Енджелл дійшов до таких висновків з позиції популярної серед лібералів теорії «взаємозалежності», вважаючи війну економічно не вигідною, однаково шкідливою як для переможців, так і для переможених¹⁴. За іронією долі, вже за три роки вказана назва книги була обернена проти самого автора, а також тих пацифістів, котрі поширювали ідеї «вічного миру», оскільки насправді вони самі виявилися заручниками власних ілюзій. Це було доволі симптоматично.

Спробуймо з'ясувати природу цієї абстрактної ілюзії. З. Фрейд називав її переконанням, яке зберігає свій вплив на розум через силу бажання, нівелюючи доказовість і вносячи суб'єктивні спотворення в реальність за допомогою механізмів перенесення та проекції. Він, зокрема, стверджував, що коли бажання дуже сильне, воно «приймає форму переконання та будь-яка причина, якою б прозорою і слабкою вона не була, буде служити для захисту віри від інтелектуальної перевірки»¹⁵. Іншими словами, «помилковий ідеалізм» деяких представників тогочасної інтелектуальної та політичної еліти був нічим іншим, як видаванням бажаного за дійсне.

Ідея перманентного прогресу цивілізації, яка базувалася на значних, без перебільшення, епохальних науково-технічних досягненнях, знайшла втілення у характерних для початку 20 ст. ілюзіях людства щодо гуманізації міжлюдських і міждержавних взаємин¹⁶. Як не парадоксально, такий світогляд не останньою чергою формувався завдяки «гонці озброєнь» великих держав. «Озброєний мир» здавався багатьом сучасникам надійним запобіжником масштабних воєнних конфліктів. Оскільки вплив сучасної зброї не був тоді добре зрозумілим, серед представників влади, військового та цивільного населення була значна частина тих, хто вважав війну якщо й можливою, то нетривалою. До того ж, практично ніхто, від звичайного громадянина до голів уряду та військових генералів, не уявляв і не міг уявити собі реальність війни, яка розгорнеться. Мало хто усвідомлював жакливі наслідки сучасної зброї або той факт, що вона призведе до тривалої війни¹⁷.

Помітний вплив на формування відповідних ілюзій в Україні мала релігійна брошура М. Драгоманова «Рай і поступ»¹⁸. На підставі зниження кількості та характеру військових конфліктів у Європі в останні десятиліття 19 ст., він дійшов висновку, що «поступ у відносинах між народами» зробив війну непотрібною, а національного визволення можна досягнути у мирний спосіб – унаслідок «переміни державних порядків». На українських землях були також поширені погляди Л. Толстого та його ідейних послідовників, переконаних у тому, що 20 ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі¹⁹.

¹⁴ Angel N. The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage. New York & London: G.P. Putnam's & Sons, 1911. P. 1.

¹⁵ Freud S. The future on an illusion. New York: Norton & Company, 1961. P. 10.

¹⁶ Lazerowitz M. Philosophy and Illusion... P. 56.

¹⁷ Becker J.-J. Willingly to war. Public response to the outbreak of war. *International encyclopedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/willingly_to_war_public_response_to_the_outbreak_of_war

¹⁸ Драгоманов М. Рай і поступ. Київ: Друкарня П. Барського, 1906. 73 с.

¹⁹ Коляда І., Герасимов Т., Романюк І. Перша світова війна і українське суспільство: історична ретроспектива і сучасні рефлексії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2023. № 39. С. 176-177.

Таким чином, можемо стверджувати, що у передвоєнний час значна частина соціуму як українського, так і європейського, сприймала події міжнародного характеру крізь призму власних ілюзій, сутність яких зводилася до заперечення ймовірності трансформації політичної конфронтації у військову. Тому, як зазначає Дж. Беккер, «коли в 1914 р. нависла загроза війни, населення Європи відреагувало не на те, що мало статися – воно, скоріше, відреагувало на те, що воно собі уявляло, або те, що воно могло уявити»²⁰.

НАСТРОЇ 1914 Р.: КОЛЕКТИВНА ОМАНА

Після того, як у серпні 1914 р. війна стала об'єктивною реальністю, психологічні механізми конструювання альтернативної реальності ще більше активізувалися. Природний страх суспільства перед війною закономірно призвів до масової втечі від реальності у світ, який являв собою колективну проекцію людських бажань. Як було сказано вище, він базувався на атрофованому відчутті дійсності за рахунок блокування інтелекту та втрати здатності до раціонального міркування²¹ на індивідуальному та груповому рівні. У цьому контексті «дух 1914-го року» можна розглядати як форму колективного самообману.

В умовах адаптації суспільства до породженого війною нового соціального середовища через різні комбінації стереотипів і когнітивних упереджень формувалася «когнітивна ілюзія»²². Насамперед, вона стосувалася характеру та сутності війни, яка щойно розпочалася. На думку багатьох сучасників тих подій, причому не лише пересічних жителів, а й представників інтелектуальної, військової та політичної еліти, війна апріорі не повинна бути тривалою. Це переконання ґрунтувалося на основі недалекого історичного досвіду, де військові конфлікти зазвичай були короткими. Натомість селяни, які становили основу мобілізованої російської армії, щиро вірили в те, що встигнуть після закінчення війни зібрати тогорічний врожай. Вже восени 1914 р. у селянській уяві ймовірне настання миру мало відбутися не пізніше Різдва Христового²³.

Перша світова війна, будучи глобальною історичною реальністю, в індивідуальному сприйнятті була наскрізь пронизана соціальністю – «ніхто не йшов на війну поодиноці»²⁴. Неординарність воєнної доби в її початковому сприйнятті буквально виштовхувала населення на вулиці, яке інстинктивно намагалося розчинити індивідуальний страх і невизначеність у натовпі. У серпні 1914 р. це стало масовим явищем. Саме там створювалися якнайкращі умови для підміни реальності ілюзією. За спостереженням Г. Тарда, люди у натовпі завжди набагато легковірніші, ніж поодиноці, потрапляючи під гіпнотичний вплив «колективного моноідеїзму»²⁵. Для прикладу, можна вказати на настрої жителів Житомира, котрі у перші дні війни вийшли на велелюдну проурядову демонстрацію. Войовничий ентузіазм натовпу було раптово зведено нанівець панічними розмовами про ймовірну військову загрозу місту з боку австро-

²⁰ Becker J.-J. Willingly to war...

²¹ Freud S. The future on an illusion... P. 55.

²² Шовкова О.Д. Види ілюзії мислення у когнітивній психології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія*. 2018. Вип. 7. С. 33.

²³ Tamas S., Zsolt S. The impact of the first world war on peasant society... P. 92.

²⁴ Wouk H. War and remembrance. Boston: Little, Brown and Company, 1992. P. 19.

²⁵ Тард Г. Общественное мнение и толпа. Москва: Ленанд, 2018. С. 48.

угорської армії, що насправді повністю виключалося тогочасним розвитком подій на південно-західному фронті. Цілком можливо, ця когнітивна ілюзія виникла внаслідок проведеної австро-німецькою агентурою інформаційно-психологічної спеціальної операції (ІПСО). Для того, щоб повернути натовп в об'єктивну реальність, волинський губернатор став запевняти демонстрантів в очевидній безпідставності їхніх побоювань²⁶.

Викликана війною екзистенційна криза²⁷, яка значно підвищила когнітивну складність, призвела до систематичної плутанини у сприйнятті дійсності, актуалізувавши потребу в розрізненні ілюзії та реальності. Однак, цьому перешкоджали, як мінімум, дві проблеми. Перша полягала у відсутності чіткої відповіді на запитання, що таке реальність. У найширшому значенні реальність прийнято вважати усім, що існує, незалежно від того, чи можна її спостерігати або розуміти. Водночас, можна виокремити фізичну та психічну реальність. Фізична – існує у просторі, незалежно від спостерігача, а психічна, навпаки, – не має протяжності у просторі й існує лише у свідомості спостерігача²⁸. Звідси виникала друга проблема – не розрізняючи різні типи реальності, далеко не завжди можна було зрозуміти, чи людина переходила до глибшого розуміння реальності або ж – від однієї ілюзії до іншої²⁹.

У психології здатність розрізнити реальність та ілюзію називається перцептивним моніторингом реальності³⁰. У серпні 1914 р. її спробував застосувати редактор газети «Киевлянин» В. Шульгін, дивлячись із великим скепсисом на масові проурядові акції в Києві. У спогадах він описав побачене так: «Це було диво. Неповторне. Я спостерігав це все, але пояснити собі не міг. Я був холодний, як крига, не вірячи своїм очам, і в глибині душі відчував, що це натхнення всіх та всього – марево»³¹.

Свідому чи несвідому людську схильність спотворювати реальність з метою підвищення рівня психологічної витривалості слугувала запорукою успіху воєнної пропаганди³², щоправда – за умови довіри населення до правлячого режиму та цензурованих ним друкованих видань. Таким чином, з одного боку, існував створений Першою світовою війною колосальний попит на інформацію про фронтів та міжнародні події, з іншого – потужний державний пропагандистський інструментарій, в авангарді якого була преса. Сконструйований пропагандистами образ війни став частиною загальної ілюзії.

Найважливішим завданням підконтрольних владі газет стало підтримання бойового духу тилового населення. Очевидним було те, що результат війни залежав як від успіхів царської армії на полях битв, так і від здатності соціуму винести на свої плечах важкий воєнний тягар, оскільки з перших днів війни між фронтом і тилом виник глибокий взаємообумовлений зв'язок і в колективному

²⁶ Патриотическая манифестация. *Жизнь Волыни*. 1914. 21 июля. С. 3.

²⁷ Sepp A., Vandevoorde H. Reality of the extraordinary. Wartime diary writing. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 2020. № 98. P. 589.

²⁸ Yacobi B. The human dilemma. Life between illusion and reality... P. 202-203.

²⁹ Lazerowitz M. Philosophy and illusion... P. 55.

³⁰ Dijkstra N., Fleming S.M. Subjective signal strength distinguishes reality from imagination. *Nature Communications*. 2023. № 14. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-023-37322-1>

³¹ Шульгин В.В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Звёздный мир, 2002. С. 238.

³² Wouk H. War and remembrance... P. 13.

уявленні про війну він був позбавлений чіткого розмежування та раціонального розуміння дійсності. Тому, починаючи з серпня 1914 р., чи не в кожній газеті друкувалися статті, які з історико-філософського погляду роз'яснювали позитивну сутність війни. Під їхнім впливом цивільні особи мали відійти від обтяженої психологічними та матеріальними проблемами реальності й опинитися у ролі учасників трансцендентної, всесвітньо-історичної події. З особливою наполегливістю діяли реакційні сили, зокрема Російська православна церква, які розглядали Першу світову війну як ефективний інструмент повернення населення до світу традиційних цінностей, втрачених унаслідок формування у Російській імперії суспільства модерну в другій половині 19 – початку 20 ст. Наприклад, в одному з вересневих випусків церковного часопису «Подолія» (Кам'янець-Подільський) було зазначено: «Всі ми повинні знати та вірити, що священна війна, яка для нас розпочалася, потребує найвеличніших зусиль і, може бути, небувалого самопожертвування»³³. У тогорічному грудневому номері пропагувалася ідея месіанства: «Очікується прихід слов'янства, щоб відродити Європу, запровадити принцип всесвітнього братерства й царства Христового на землі»³⁴.

Під гіпнотичний вплив настроїв 1914 р. особливо сильно потрапляли індивідууми, які з об'єктивних чи суб'єктивних причин були більш схильні до втрати відчуття реальності. Передусім йшла мова про дітей. По-перше, на несформовану особистість велике враження справляли масові проводи на війну запасних солдатів, що заряджало їх моральним піднесенням, моторошним захватом від того незвичайного, важливого та страшного, свідками й учасниками чого вони були. По-друге, на дитячу психіку впливали глузування над противником, які виражалися у карикатурах, лубочних картинках, у театральних виставах, кінематографі, газетній і брошурній літературі³⁵.

Опинившись у полоні ілюзій, діти часто вдавалися до втечі на фронт. На початку Першої світової війни в окремі дні правоохоронні органи повертали назад до Києва по 30-40 дітей-утікачів³⁶. У тому явищі провідну роль відіграли газетні наративи героїзації війни, де багато місця відводилося висвітленню подвигів російських солдатів і час від часу повідомляла про героїчні вчинки на театрі воєнних дій малолітніх добровольців. Наприклад, у Житомирі одному з вересневих номерів із захватом розповідалося про пригоди кількох хлопчаків, які в складі московських полків взяли участь у шести боях і повернулися неушкодженими³⁷. У грудні київський часопис «Южная копейка» написав про 8-річного А. Сердюкова, котрий після трьох місяців перебування на фронті за наполяганням солдатів через похолодання приїхав до Києва у солдатському однострої та привіз додому трофейні австрійські каску та штик. Після різдвяних свят він планував повернутися на війну³⁸.

Ілюзія воєнної романтики на фронт не оминула й дівчат. Преса регулярно

³³ Война и наше духовенство. *Подолія*. 1914. 14 сентября. С. 1.

³⁴ Будущее принадлежит славянству. *Подолія*. 1914. 31 декабря. С. 1.

³⁵ Cohen A.J. Flowers of evil: mass media, child psychology, and the struggle for Russia's future during the First world war. *Children and war: a historical anthology*. Ed. by J.A. Marten, R. Coles. New York, London: New York University Press, 2002. P. 40.

³⁶ Левитский В.М. Беспризорные дети и война. *Дети и война: сборник статей*. Киев: Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. С. 14.

³⁷ Дети-герои. *Жизнь Волины*. 1914. 4 сентября. С. 2.

³⁸ Крошечный доброволец. *Южная копейка*. 1914. 9 декабря. С. 3.

інформувала про їхню втечу з дому після відповідних розмов з однолітками³⁹. Прикметно, коли ілюзії більшої частини населення щодо нетривалості війни розвіялися, нестійка дитяча психіка продовжувала марити війною. З того приводу у вересні 1916 р. широкого розголосу набула втеча на бойові позиції племінниці відомого депутата Державної думи К. Григорович-Барського. Її викрили на Києво-Ковельській залізниці. На ній була вдягнута солдатська шинель⁴⁰.

Водночас, поряд з дітьми існувала категорія людей, які готові були повністю поринути у світ ілюзій, рятуючись від гнітючої реальності. При тому, в умовах екстраординарної історичної ситуації 1914 р. вони не потребували пропагандистської обробки. В останні десятиліття перед Першою світовою війною серед жителів українських та європейських міст систематично діагностували неврастенію. Хвороба спричинювалася проблемами соціально-психологічної адаптації містян під тиском модернізованого суспільства. Під час стрімкої урбанізації наприкінці 19 – на початку 20 ст. більша частина вчорашніх селян мусила платити за інтеграцію до модерного міського середовища надвисоку ціну – розірвати старі патріархальні соціальні зв'язки. Оскільки, залежно від об'єктивних і суб'єктивних обставин зазначене реалізувати далеко не завжди вдавалося, це призводило до відчуття соціальної ізоляції з відповідними згубними наслідками на психічний стан особистості. Невипадково, саме в ті часи стали масово виникати психіатричні лікувальні заклади⁴¹. Отже, в серпні 1914 р., виснажені тиском модернізованого суспільства люди через втечу від сучасності отримали довгоочікувану можливість віднайти втрачене відчуття психологічного комфорту і Перша світова війна виглядала ефективними «ліками» від поширеної тоді неврастенії⁴².

Крім того, в тилу можна було зустріти ще одне соціальне явище, яке демонструвало антагоністичне сприйняття частиною цивільного населення створеної війною об'єктивної реальності. Прикметно, що це навіть могло бути виражено у чіткій візуальній поляризації настроїв. Восени 1914 р. її у Києві помітив письменник О. Толстой, котрий фактично в одній локації міста побачив, як місцеві гімназисти завзято допомагали перевозити у трамвайних вагонах поранених солдатів та офіцерів до київських лазаретів, а також «веселий, нарядний, легковажний натовп», який відверто абстрагувався від воєнної доби⁴³.

ПРОПАГАНДА ТА ЧУТКИ ЯК КОНСТРУКТОРИ ІЛЮЗІЙ

Улітку 1915 р., коли закінчувався перший і розпочинався другий рік війни, екстраординарний характер реальності, здавалося б, мав остаточно розчинитися у буденності. Для цього були об'єктивні підстави, оскільки з часом надзвичайне повинно ставати справжнім⁴⁴. Утім раціональний процес соціальної адаптації наштовхувався на ірраціональну сутність природи людської психіки.

Неабиякий вплив на здатність людей відрізнити реальність від ілюзії мав

³⁹ Местной полиции сообщают... *Юго-Западный край*. 1915. 4 января. С. 3.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 460.

⁴¹ Ringmar E. "The spirit of 1914": A redefinition and a defence... Р. 42-43.

⁴² Дегтярев С., Романюк И. Неврастения и "Дух 1914 года": причинно-следственная связь (по материалам Правобережной Украины). *Bylye Gody*. 2021. Vol. 16 (2). Р. 1006.

⁴³ Толстой А.Н. По Волини. *Первая мировая*. Москва: Молодая гвардия, 1989. С. 236.

⁴⁴ Sepp A., Vandevoorde H. Reality of the extraordinary... Р. 585.

фактор відстані. Підтвердженням цього слугувала неоднакова реакція цивільного населення на появу в небі австро-угорської та німецької авіації. Наприклад, у таких розташованих неподалік від лінії фронту містах, як Рівне⁴⁵, Луцьк⁴⁶ чи Здолбунів⁴⁷, поява ворожих аеропланів сприймалася людьми фактично без жодних емоцій. Цього було недостатньо, щоб відволікти їх від своїх повсякденних справ. Таким чином, жителі прифронтових міст сприймали війну такою, якою вона була насправді. Проте, на відміну від них, більша частина цивільного соціуму, який мешкав у тилу, не маючи безпосереднього досвіду війни, спостерігав за нею «чужими очима» – здебільшого з газет, солдатських листів і розповідей біженців та відправлених на лікування у лазарети військовослужбовців⁴⁸.

У цьому сенсі показовим став випадок, який трапився наприкінці літа 1915 р. у Житомирі, де відблиск на місячному світлі хреста на куполі місцевої архієрейської церкви деякі місцеві жителі прийняли за прожектор австро-угорського аероплану. Серед численних спостерігачів велися панічні розмови про небезпеку бомбардування з повітря⁴⁹. Зазначену ситуацію варто кваліфікувати як візуальну ілюзію⁵⁰. Вона виникла як через згадану здатність людей проєкціювати бажане на об'єкт сприйняття, так і внаслідок дії воєнної пропаганди. Преса, на сторінках якої регулярно висвітлювалися фронтові події та пов'язані з ними міжнародні відносини, формувала у масовій свідомості особливий образ війни, відмінний від реального. Це досить часто давало зворотній ефект, оскільки спроби показати жахливі воєнні перипетії (насамперед військові злочини противників) як згуртовували суспільство, так і вселяли в нього страх перед гіпотетичною зустріччю з ворогом. Власне кажучи, проблема інтерпретації новин зумовлювалася й самим характером воєнного часу, в умовах якого суспільство перебувало у перманентній психологічній напрузі, будучи «напоготові більше звичайного». У такому стані читачі газет мали схильність до гіперболізованого сприйняття подій, яке виходило за рамки їх реальних значень⁵¹.

Саме тому, за посередництва преси, цілком реальні трагічні епізоди війни, зафіксовані у певній локації, на свідомому чи підсвідомому рівні могли з легкістю екстраполюватися на території, розташовані за тисячі кілометрів. Це створювало ідеальні умови для заміни реальності ілюзією. Не випадково, панічні настрої в житомирському натовпі виникли після неодноразових повідомлень у газетах про загибель у червні того року 110 жителів німецького м. Карлсруе внаслідок бомбардування французькою авіацією⁵².

Згаданий епізод у Житомирі варто також розглядати в контексті найбільшого сплеску паніки українського населення російських губерній унаслідок кризової

⁴⁵ В Ровно. *Жизнь Волыни*. 1916. 14 апреля. С. 6.

⁴⁶ Луцк. *Жизнь Волыни*. 1916. 30 октября. С. 6.

⁴⁷ Неприятельский аэроплан над Здолбуновым. *Жизнь Волыни*. 1916. 1 сентября. С. 4.

⁴⁸ Cochet F. Home and fighting fronts at the Start of the War: a complicated and ambiguous relationship. *Daily lives of civilians in wartime twentieth-century Europe*. Ed. by N. Atkin. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2008. P. 31.

⁴⁹ Боязнь неприятельских аэропланов. *Жизнь Волыни*. 1915. 15 августа. С. 3.

⁵⁰ Більш детально про цей історичний епізод див.: Дегтярев С., Герасимов Т. Первая мировая война и коллективная визуальная иллюзия: случай в Житомире. *Bylye Gody*. 2021. № 16 (3). P. 1519-1526.

⁵¹ Stuart P., Strathern A. *Witchcraft, Sorcery, Rumors, and Gossip*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 39.

⁵² Дегтярев С., Герасимов Т. Первая мировая война и коллективная визуальная иллюзия... С. 1522.

ситуації на фронті влітку 1915 р. Успішні наступальні дії австро-угорських і німецьких військ змусили росіян залишити не лише окуповані ними Галичину та Буковину, а й західну частину Волинської губернії, зокрема такі міста як Ковель, Володимир-Волинський, Дубно та Луцьк. Так званий «великий відступ» спричинив у тиллових містах епідемію страху, збудниками якої, насамперед, були біженці. Відтак, можна стверджувати про те, що з різницею в майже один рік цивільне населення потрапило у дві полярні за своїм змістом ілюзії – швидкої переможної війни й австро-німецької окупації.

Намагання царської влади через засоби пропаганди приховати від населення масштаби військових невдач і змінити акцент подій створювало хіба що ефект інформаційної ізоляції, підштовхуючи суспільство до пошуку більш достовірних джерел. Крім того, перебування в атмосфері нервової невизначеності, загострювало скепсис щодо поточних подій і спрямовувало свідомості підвищений інтерес до ймовірних подій у майбутньому⁵³.

Створені та масово тиражовані пропагандою демонічні образи ворога посилювали серед жителів тиллових міст і без того чималий природний страх перед окупацією, вибудовуючи відповідний алгоритм поведінки. Найчастіше він полягав у прагненні будь-що залишити свій дім у пошуку «недосяжного для ворожих військ безпечного місця», зазвичай незалежно від ступеня реальної військової загрози. Тож не випадково влітку 1915 р. на шпальтах правобережних газет можна знайти безліч свідчень про панічні розмови та вчинки, продиктовані пануючою ідеєю необхідності якнайшвидшої втечі від австро-угорських і німецьких військових. У мемуарній літературі сучасників Першої світової війни соціально-психологічні наслідки поразки російської армії стали одним із найбільш яскравих сюжетів з пережитого минулого. З усіх зазначених вище джерел одразу можна зрозуміти, що провідну роль у «великій паніці 1915 р.» відіграли чутки. Їхній надзвичайно потужний вплив на настрої населення зумовлювався інформаційним голодом⁵⁴, який супроводжувався зниженням групових стандартів правдоподібності. З огляду на те, що обговорення чуток набирало вигляду зараження⁵⁵, швидке поширення відповідної інформації з дуже далеким від реальності змістом стало тоді повсякденною нормою.

Наприклад, у надрукованому на початку липня у Проскуріві газетному фейлетоні було зображено панічні настрої жителів міста, спричинені «зіпсованим телефоном», тобто шляхом переказуванням одне одному чуток – свідомо чи несвідомо перекрученої інформації від третьої особи. За спостереженнями автора фейлетону, розмови про необхідність утечі з міста вели представники обох статей, агресивно відкидаючи будь-яку логічну аргументацію з боку тамтешніх представників влади з приводу їхньої безпідставності. Навіть більше, будь-які намагання заспокоїти панічно налаштованих містян мали скоріше контрпродуктивний характер⁵⁶.

У створенні пануючої ілюзії безпеки в тиллових містах Правобережжя помітне місце належало ефекту ланцюгової реакції. Це, зокрема, чітко простежувалося на

⁵³ Difonzo N., Bordia P. Rumor Psychology. Social And Organizational Approaches. Washington D.C.: American Psychological Association, 2007. P. 71.

⁵⁴ Adkins K. Gossip, Epistemology, and Power. Palgrave Macmillan, 2017. P. 193.

⁵⁵ Difonzo N., Bordia P. Rumor Psychology... P. 14.

⁵⁶ Войцеховский А. Болтовня и её последствия. Земская мысль. 1915. 21 июня. С. 4.

прикладі Житомира, жителі якого «заразилися» ідеєю негайної втечі від утікачів з Рівного, що прибули до міста. Останні перед тим масово пакували валізи після звістки про взяття австро-угорськими військами Луцька, поспішно вирушаючи на схід – у напрямку волинського губернського центру. Під їхнім впливом значна кількість житомирян прагнула від'їхати до Києва з подальшим рухом у східному напрямку. Яскравою ілюстрацією тогочасної психологічної атмосфери стали купи напризволяще залишеного майна на житомирському залізничному вокзалі, оскільки на вкрай перевантаженій залізниці було заборонено приймати багаж⁵⁷.

У Києві ж, за словами біженки з Могилева-Подільського К. Сайн-Вітгенштейн, спостерігалася «неминучість близької катастрофи». Сприймаючи її як потенційну реальність, вона намагалася придушити в собі будь-які надії на інший результат, вважаючи їх безпідставними «утопіями»⁵⁸. Таку психологічну реакцію на події можна пояснити виявленою відомим французьким філософом Ж.-П. Сартром здатністю людської психіки виробляти нав'язливе уявлення через сильне небажання настання якоїсь події, коли свідомість «чинить опір самій собі»⁵⁹.

Український історик Д. Дорошенко зауважив, що наприкінці літа 1915 р. «Київ робився немов би то фронтовим містом». Іншими словами, уявна лінія фронту підійшла до нього впритул. Киян, котрі під дією тривожних чуток опинилися у полоні ілюзії про ймовірну близьку окупацію міста, «обхопила евакуаційна гарячка». Вона проявилася, як образно написав Д. Дорошенко, у панічній втечі «перед ордами Чінгіз-хана», коли «все спішно вивозилось бозна куди, до Москви, до Саратова, до Ростова». Те, що не можна було вивезти, часто розпродували за символічну суму⁶⁰.

Український громадський діяч Є. Чикаленко вказував на масову втечу киян «на зламану голову», причому перший приклад подало військове командування, наказавши побудувати через р. Дніпро близько десяти тимчасових мостів і розпочавши вивезення своїх родин до Харкова, Ростова-на-Дону та на Кавказ. Це призвело до появи на пристані великого натовпу утікачів, готових сплатити будь-які гроші за квиток на місце на пароплавах, які відходили на схід і південь⁶¹. Зі свого боку, київська преса писала про різке подорожчання засобів для перевезення (корзин, валіз, ящиків), і про масовий вплив місцевого населення до банків та ощадних кас для отримання вкладів⁶².

Крім того, в одному з газетних номерів було вказано на два випадки зазначеного нами вище психологічного феномену – візуальної ілюзії. У першому йшлося про чоловіка, котрий, перебуваючи під впливом чуток про підхід до міста ворожих військ, доводив перехожим, що він на власні очі бачив у Жулянах австро-угорців. У другому – про почуту в київському трамваї розмову щодо нещодавно побаченого пасажиром відставного генерала, який купував бінокль для спостереження з міста за рухами німецьких підрозділів⁶³.

⁵⁷ В Житомирe. *Южная копейка*. 1915. 26 августа. С. 2.

⁵⁸ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. *Дневник 1914-1918*. Paris: YMCA-press, 1986. С. 49.

⁵⁹ Sartre J.-P. *The philosophy of imagination*. New-York: Philosophical library, 1948. P. 192.

⁶⁰ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле. 1914-1920*: в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 57.

⁶¹ Чикаленко Є. *Щоденник. (1907-1917)*. У 2-х т.: Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2004. Т. 1. С. 343.

⁶² В городе. *Южная копейка*. 1915. 27 августа. С. 1.

⁶³ Прежде и теперь... *Южная копейка*. 1915. 3 сентября. С. 1.

ОЧІКУВАННЯ РОЗВ'ЯЗКИ ТА «ЕРОЗІЯ РЕАЛЬНОСТІ»

Події літа 1915 р. призвели до остаточного краху ілюзій суспільства щодо нетривалого характеру воєнного протистояння. Фактичним визнанням царської влади переходу до нової фази військового конфлікту – до війни на виснаження можна вважати різку зміну наративів пропаганди. Вона, по-перше, переорієнтувалася із «зовнішнього» на «внутрішній» фронт, де всюди існував «внутрішній ворог» – «російські німці», пацифісти і спекулянти⁶⁴. По-друге, оскільки воєнна доба ставала важким тягарем в економічному, соціальному, психологічному, морально-етичному вимірах, робився акцент на виробленні у населення здатності до «стратегічного терпіння», яке мало бути запорукою перемоги.

Наростаюча втома суспільства від буднів війни створила колективний запит на інформацію щодо її закінчення. Одрразу зауважимо, що його не варто ототожнювати з «поразницькими» настроями в тилу, адже стан очікування є природним станом, в якому суб'єкт (людина, соціум) у конкретний момент часу очікує настання якої-небудь події в майбутньому, тим більше – в часи екстраординарного психологічного тиску. Іншими словами, очікування закінчення війни не виглядало бажанням її припинення будь-якою ціною і з будь-яким результатом. Наголосимо на тому, що, починаючи з середини 1915 р., воно стало для суспільства нав'язливою ідеєю у вигляді реакції на стан психологічного дискомфорту, спричиненого контрастом між пов'язаними з війною ілюзіями й усвідомленою реальністю. Втім, це означало скоріше не готовність суспільства до об'єктивного сприйняття дійсності, а бажання створення нових ілюзій як форми психологічного захисту. Іншими словами, невідповідність між ілюзією та реальністю призводило винятково до розчарування в останній.

Психологічне напруження війни призвело до відродження первісних вірувань⁶⁵, зокрема до збільшення попиту на гадалок, провидців і хіромантів. Серед їхніх відвідувачів найчастіше були матері та дружини, котрі хотіли дізнатися про долю їхніх мобілізованих синів і чоловіків. На початку липня 1915 р. вінницька газета «Юго-Западный край» описала поширену в ті часи сцену: «На базарі сидить якийсь «пророк-старець» і збирає біля себе натовп народу. Чути зітхання жінок і дзвін монет, які рясно опускали до чашки за «пророцтво». Підійшовши ближче, ви чуєте гугнявий речитатив: «І ось, брати й сестри, настала велика війна, і відкрив мені Бог, що закінчиться вона тоді, коли буде кінець світу. А світу кінець буде наприкінці цього місяця». Народ хреститься й відходить. Стає тихо»⁶⁶. Прикметно, що не дивлячись на закономірне процвітання подібного роду «бізнесу» і його шахрайську сутність, про яку преса регулярно попереджала своїх читачів⁶⁷, віщунів правоохоронці майже ніколи не арештовували, оскільки ті слугувати цінним джерелом інформації.

Варто зазначити, що й самі газети підігрівали інтерес публіки щодо прогнозів закінчення війни, передруковуючи матеріали відповідного змісту із закордонних видань. Так, наприклад, у середині 1915 р. згаданий «Юго-Западный край»

⁶⁴ Medyakov A. Propaganda at home (Russian Empire). URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_russian_empire

⁶⁵ Davies O. A supernatural war: Magic, deviation, and Faith during the First world war. Oxford: Oxford university press, 2018. P. 10.

⁶⁶ Винницкие картинки. *Юго-Западный край*. 1915. 2 июля. С. 2.

⁶⁷ Киевские негативы. *Южная копейка*. 1915. 7 декабря. С. 2.

поділився пророкуванням у вигляді математичного підрахунку, опублікованим у французькому часописі «Фігаро». «Формула» базувалася на досвіді обчислення кінця франко-прусської війни, завдяки якому тоді вдалося точно визначити дату підписання Франкфуртського мирного договору – 10 травня 1871 р. Аналогічно до того, Перша світова війна мала закінчитися 11 листопада 1915 р.⁶⁸, тобто похибка становила рівно три роки. Не менш цікавим був прогноз, передрукований з петроградської газети «Новое время» у Вінниці в грудні 1916 р., відповідно до якого, дата закінчення війни – 25 жовтня 1917 р. Того разу застосували метод кабалістичної нумерології, використавши рік народження кайзера Вільгельма II (1859) й «звіриного числа» 666⁶⁹.

Новий сплеск цікавості щодо інформації про закінчення війни виник наприкінці 1916 р. Тоді, наприклад, у Вінниці ходили поголоски про отриману російською владою депешу щодо укладення перемир'я, що спричинило появу біля редакції «Юго-Западный край» велелюдного натовпу. Схвильовані та втомлені війною вінничани вимагали від часопису підтвердження або спростування інформації⁷⁰. Приблизно в той самий час у Житомирі було поширено фальшиву телеграму про наміри держав четверного союзу приступити до мирних перемовин⁷¹. Як наслідок, у редакції газети «Жизнь Волыни» лунали телефонні дзвінки із запитаннями від читачів про урядову відповідь на ноту⁷².

Починаючи з 1916 р., попри військову цензуру, на сторінках засобів масової інформації регулярно друкували стенограми скандальних засідань Державної думи, депутати якої публічно займалися пошуком винних у зтяжньому характері війни, зокрема через обвинувачення вищих урядовців у професійній некомпетентності та зраді⁷³. Це підігрівало серед цивільного населення, акумулюючи чутки про наявність у царській сім'ї антидержавних елементів. Так, восени того року в суспільстві активно обговорювали «підривному діяльність» «німецької» дружини російського імператора Олександри Федорівни⁷⁴, котра перебувала під сильним впливом одіозного Г. Распутіна. Його демонічний образ, здебільшого сформований суспільним дискурсом⁷⁵, поширювався вороже налаштованими проти нього засобами масової інформації як ліберального, так і реакційного спрямування, мимоволі прискорюючи цим самим падіння авторитету правлячого режиму. В салонах, кав'ярнях, довгих чергах за продовольством повторювали слова В. Пуришкевича про те, що країною управляє «темний мужик»⁷⁶. Відомий французький балетмейстер українського походження С. Лифар згадував, що в Києві вбивство Г. Распутіна вітали, як визволення: «Це вважали поваленням диявола, подвигом великого апостола, який скидає в прірву лжебогів»⁷⁷.

⁶⁸ Что говорят цифры. *Юго-Западный край*. 1915. 25 июня. С. 4.

⁶⁹ Когда кончится война? *Юго-Западный край*. 1916. 20 ноября. С. 2.

⁷⁰ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 2973. Арк. 122.

⁷¹ Вчера в городе. *Жизнь Волыни*. 1916. 3 декабря. С. 4.

⁷² Отклики ноты вражеских держав. *Жизнь Волыни*. 1916. 4 декабря. С. 4.

⁷³ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1872. Арк. 124.

⁷⁴ Реент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. С. 448.

⁷⁵ Etkind A. Дискурс и революция: Григорий Распутин. *Revue des Études Slaves Année*. 1997. № 69 (1-2). Р. 224.

⁷⁶ Реент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна... С. 448.

⁷⁷ Лифар С. Спогади Ікара. Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2007. С. 17.

У контексті досліджуваної теми доцільно згадати про таке поняття як «ерозія реальності». Його сутність полягає в тому, що без стабільного та міцного «якоря в реальності» людина стає жертвою «онтологічної незахищеності» – тобто втрати довіри до джерела своїх знань⁷⁸. Для більшості населення таким джерелом виступали друковані рупори пропаганди – газети, втрата довіри до яких зумовлювалася падінням авторитету влади⁷⁹, а не, скажімо, зростанням здатності до критичного мислення (скоріше – навпаки). Під дією «ерозії реальності» у суспільстві поглиблювалася «криза довірливості», ще більше зростала схильність до фантазій та ілюзій, «віра ні в що чи в усе»⁸⁰. На підтвердження того, у січні 1917 р. в одному рапорті помічника начальника Київського губернського жандармського управління було зазначено, що на тлі відсутності «достовірних відомостей», тобто через недовіру до офіційної преси, та аналогічне ставлення до уряду, в середовищі місцевої інтелігенції ширилися чутки про появу кулеметних поліцейських команд для забезпечення громадського спокою у місті⁸¹.

Висновки

Упродовж 1914-1917 рр. у містах Правобережної України відбувалося запекле протистояння між ілюзорним і реалістичним сприйняттям подій Першої світової війни. В умовах екстремальної повсякденності ілюзії виконували різноманітні функції, сутність яких зводилася до спроб пошуку психологічного комфорту. Природна людська схильність до віри в те, у що хочеться вірити, з чим з різним ступенем успіху заgravала військова пропаганда Російської імперії, влітку 1914 р. пом'якшила об'єктивно гнітючий вплив на свідомість факт початку війни. Втім, «ілюзію швидкої розв'язки», на якій базувалися характерні тоді проурядові настрої, вже за рік змінила «ілюзія окупації», спричинивши серед міського населення безпрецедентну за масштабами паніку. У конкуренції між двома контрольованими та хаотичними конструкторами ілюзії – пропагандою і чутками – перемагав останній. Важкий тягар війни неминуче призвів до розчарування у владі та доцільності урядової політики, і, зрештою, – до онтологічної кризи у вигляді соціальної апатії та «ерозії реальності», що свідчило про її повну капітуляцію перед ілюзією у переддень революційних подій 1917 р. Підірване війною критичне мислення не давало широкому загалу можливості відрізнити правду від брехні.

Це не могло не накласти негативного відбитку на здатності соціуму адекватно сприймати дійсність у наступну історичну епоху, коли різного роду соціал-популісти ефективно використовували для поширення своїх ідей так звану «вигадану реальність».

⁷⁸ Schumaker Jh. Reality and Unreality: The Growing Power of the Lie. URL: <https://www.laprogressive.com/elections/reality-and-unreality>

⁷⁹ Варто зазначити, що із початком війни особливо скептично ставилися до друкованої пропаганди представники освічених кіл, котрі поклалися на здобуття інформації з неофіційних джерел (ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 297). Так, наприклад, ще 12 лютого 1915 р. український сходознавець А. Кримський, перебуваючи у Звенигородці, в листі до В. Вернадського писав, що тодішню пресу не можна було впізнати – «до того вона оббрехала перед самою собою». Див.: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування: Д-Я. Ч. 1: Д-Н. Київ, 2012. С. 329.

⁸⁰ Schumaker Jh. Reality and Unreality...

⁸¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 640. Арк. 17.

REFERENCES

- Adkins, K. (2017). *Gossip, Epistemology, and Power*. Palgrave Macmillan [in English].
- Aksenov, V.B. (2020). *Rumors, images, emotions. Mass moods of Russians during the war and revolution (1914-1918)*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Angel, N. (1911). *The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York & London: G.P. Putnam's & Sons [in English].
- Aristotle (2022). *Metaphysics (Philosophy)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Becker, J.-J. (2015). Willingly to war. Public response to the outbreak of war. *International encyclopedia of the First World War*. Retrieved from https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/willingly_to_war_public_response_to_the_outbreak_of_war [in English].
- Chykalenko, Ye. (2004). *Diary. (1907-1917)*. In 2 vol.: Documentary and artistic edition. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Cochet, F. (2008). Home and fighting fronts at the Start of the War: a complicated and ambiguous relationship. In Atkin, N. (Ed.). *Daily lives of civilians in wartime twentieth-century Europe*. Westport, Conn.: Greenwood Press, pp. 25-33 [in English].
- Cohen, A.J. (2002). Flowers of evil: mass media, child psychology, and the struggle for Russia's future during the First world war. In Marten, J.A., Coles, R. (Eds.). *Children and war: a historical anthology*. New York, London: New York University Press [in English].
- Davies, O. (2018). *A supernatural war: Magic, deviation, and Faith during the First world war*. Oxford: Oxford university press [in English].
- Degtyarev, S., Gerasimov, T, Gut, J. & Polyakova, L. (2021). World War I and the Collective Visual Illusion: a Case in Zhitomir. *Bylye Gody*, 16 (3), 1519-1526 [in Russian].
- Dehtiarov, S., Romanyuk, I., Gut, J. & Poliakova, L. (2021). Neurasthenia and "Spirit of 1914": A Causal Relationship (on the Materials of the Right-Bank Ukraine). *Bylye Gody*, 16 (2), 1000-1007 [in Russian].
- Difonzo, N & Bordia, P. (2007). *Rumor Psychology. Social And Organizational Approaches*. Washington D.C.: American Psychological Association [in English].
- Dijkstra, N. & Fleming, S.M. (2023). Subjective signal strength distinguishes reality from imagination. *Nature Communications*, 14, 1627. DOI: 10.1038/s41467-023-37322-1 [in English].
- Doroshenko, D. (1969). *My memories of the recent past. 1914-1920*. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Drahomanov, M. (1906). *Paradise and progress*. Kyiv: Drukarnia P. Barskoho [in Ukrainian].
- Dzhumyha, Ye. (2013). Rumors as a mental component of everyday life of Odessa residents during the First World War (1914-1917). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 35, 98-101 [in Ukrainian].
- Etkind, A. (1997). Discourse and revolution: Grigory Rasputin. *Revue des Études Slaves Année*, 69 (1-2), 223-248 [in Russian].
- Freud, S. (1961). *The future on an illusion*. New York: Norton & Company [in English].
- Herwig, H. (2002). Germany and the 'Short-War' Illusion: Toward a New Interpretation? *The Journal of Military History*, 66 (3), 681-693 [in English].
- Koliada, I., Gerasymov, T. & Romaniuk, I. (2023). The First World War and Ukrainian society: a historical retrospective and modern reflections. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorichni nauky*, 39, 159-175 [in Ukrainian].
- Kutsyk, R. (2017). Caricature as a special mechanism of information propaganda on the territory of the Ukrainian provinces of the South-West Region in 1914-1917. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 47, 86-91 [in English].
- Kutsyk, R. (2017). Reception of the informational influence of the Russian imperial power on the population of the Kyiv, Podil and Volyn provinces in 1914-1917. *Kyivski istorichni studii*, 1 (4), 82-87 [in Ukrainian].
- Kutsyk, R. (2022). Visualization of the Events of the First World War in the Press: Based on the Materials of the Kyiv Newspapers (1914-1917). *Storinky istorii*, 5, 88-110 [in Ukrainian].
- Lazerowitz, M. (1967). Philosophy and illusion. *Crítica: Revista Hispanoamericana de Filosofía*, 1 (2), 55-82 [in English].
- Levitskij, V.M. (1915). Street children and war. *Deti i vojna: sbornik statej*. Kiev: Izdanie Kievskogo Frebelevskogo Obshestva [in Russian].
- Lyfar, S. (2007). *Memories of Icarus*. Kyiv: Univ. vyd-vo Pulsary [in Ukrainian].
- Medyakov, A. (2018). Propaganda at home (Russian Empire). *International encyclopedia of the First World War*. Retrieved from <https://encyclopedia.1914-1918->

- online.net/article/propaganda-at-home-russian-empire [in English].
- Navari, C. (1989). The great illusion revisited: the international theory of Norman Angell. *Review of International Studies*, 15 (4), 341-358 [in English].
- Reient, O. & Serdiuk, O. (2004). *The First World War and Ukraine*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Ringmar, E. (2018). "The spirit of 1914": A redefinition and a defence. *War in History*, 25 (1), 26-47 [in English].
- Ropolyi, L. (2016). Virtuality and reality – toward a representation ontology. *Philosophies*, 1, 40-54. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2409-9287/1/1/40> [in English].
- Sajn-Vitgenshtejn, E.N. (1986). *Diary 1914-1918*. Paris: YMCA-press [in Russian].
- Sartre, J.-P. (1948). *The philosophy of imagination*. New-York: Philosophical library [in English].
- Schopenhauer, A. (2014). *The World as Will and Representation: Vol. 1*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Schumaker, Jh. (2020). *Reality and unreality: the growing power of the lie*. Retrieved from <https://www.laprogressive.com/elections/reality-and-unreality> [in English].
- Semenova, E.Yu. (2011). Patriotic and anti-patriotic sentiments of the Volga region townspeople during the First World War (1914 – early 1918). *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, 5. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4905> [in Russian].
- Sepp, A. & Vandevoorde, H. (2020). Reality of the extraordinary. Wartime diary writing. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 98, 579-592 [in English].
- Shovkova, O.D. (2018). Types of illusion of thinking in collective psychology. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya: Psykholohiia, 7, 33-39 [in Ukrainian].
- Shulgin, V.V. (2002). *The Last Eyewitness: Memoirs. Essays. Dreams*. Moskva: OLMA-PRESS Zvyozdnyy mir [in Russian].
- Stuart, P. & Strathern, A. (2004). *Witchcraft, Sorcery, Rumors, and Gossip*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Suhova, O.L. (2014). Social moods and mass social behavior of provincial society during the First World War. *XX vek i Rossiya: obshchestvo, reformy, revolyucii*, 2, 105-127 [in Russian].
- Tamas, S. & Zsolt, S. (2021). The impact of the first world war on peasant society. *Ethnographia*, 132 (1), 89-116 [in English].
- Tard, G. (2018). *Public opinion and the crowd*. Moskva: Lenand [in Russian].
- Tolstoj, A.N. (1989). Around Volyn. In *Pervaya mirovaya*. Moskva: Molodaya gvardiya, pp. 370-374 [in Russian].
- Vernadskyi, V. (2012). *Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Correspondence with Ukrainian scientists*. Book 2. Kyiv [in Ukrainian].
- Wouk, H. (1992). *War and remembrance*. Boston: Little, Brown and Company [in English].
- Yacobi, B.G. (2013). The human dilemma: life between illusion and reality. *Journal of Philosophy of Life*, 3 (3), 202-211 [in English].

Надійшла до редакції / Received: 02.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2024